

Наталія Буланова

Римо-католицькі громади та клір на Катеринославщині в 1920-х рр.: взаємини з владою

Дослідження державно-церковної політики стосовно Римо-католицької церкви в радянський період залишається важливою складовою сучасної гуманітаристики. В суспільно-політичному плані вивчення історичного досвіду, значення й ролі римо-католицьких громад та конфесії загалом в житті українського соціуму у драматичні періоди історії, в контексті формування системи державно-церковних відносин, відкриває можливість моделювання їх на процеси, що відбуваються у сучасній Україні. Важливість вивчення взаємин римо-католицьких релігійних інституцій і держави на початку становлення радянської влади як невід'ємної складової вітчизняної історії посилюється необхідністю інтеграції у національний контекст їхніх регіональних та етноконфесійних особливостей.

Досліджувана проблема становить значний науковий інтерес, але рівень її розробки до цього часу залишається недостатнім. Загальні аспекти державно-церковних відносин, особливості діяльності Римо-католицької церкви в цілому чи окремих громад, карально-репресивні заходи влади щодо римо-католиків у 1920-х рр. змістовно висвітлені у наукових працях Г. Стронського [1], В. Пащенко [2], Н. Рубльової [3; 4], Е. Бистрицької [5], А. Киридон та інших істориків. Дослідники В. Ганзуленко та О. Ігнатуша у своїх наукових студіях зосередились на проблемі церковно-релігійного життя римо-католиків Південної України упродовж 1920–1930-х рр., їхніх взаєминах з органами влади, при цьому лише фрагментарно торкаючись території Катеринославщини [6; 7]. Аналіз історіографії засвідчує, що проблема функціонування римо-католицьких громад упродовж 1920-х рр. на локально обмеженій території Катеринославщини (від 1926 р. – Дніпропетровщини) до цього часу не знайшла відображення в науковій літературі, що й складає наукову актуальність теми.

Мета даної розвідки полягає у тому, щоб на основі документальних джерел та здобутків історіографії висвітлити церковно-релігійне життя римо-католицьких громад Катеринославщини упродовж 1920-х рр. в контексті державно-церковних взаємин.

Наукова новизна дослідження полягає у постановці проблеми та вивченні теми, яка на сьогодні не отримала всебічного й об'єктивного висвітлення в історіографії, розширені джерельної бази за рахунок залучення до наукового обігу нових документальних джерел. Проаналізовано коло питань, що раніше не знаходили достатнього висвітлення у науковій літературі: реакція місцевих органів влади на скасування церковного шлюбу державою на початку радянської влади, викорис-

тання суто бюрократичної процедури реєстрації релігійних громад для встановлення жорсткого контролю за церковно-релігійним життям римо-католиків.

Римо-католицькі громади Катеринославщини, усталена мережа яких сформувалася на цій території в кінці XIX – на початку XX ст, з остаточним встановленням радянської влади в 1920 р. опинилися в достатньо складній ситуації. Вона визначалася руйнуванням церковних структур Тираспольської дієцезії, якій були підпрядковані римо-католицькі громади краю, відсутністю зв’язків з папським престолом, ліквідацією навчальних закладів для підготовки нових церковних кадрів тощо [8, с. 205–220].

У порівнянні з дореволюційним періодом кількість парафіян римо-католицьких храмів значно зменшилась. Для прикладу можна привести римо-католицький костел Святого Миколая в індустріальному Кам’янському, який до 1917 р. відвідувало сім тисяч осіб. В 1923 р. їхня кількість становила 518 осіб і зберігала тенденцію до зменшення (432 особи в 1924 р.; в 1925 р. – 517, упродовж року вибуло 334 особи й залишилось 183) [9, арк. 12]. За соціальним складом це були, в основному, робітники та службовці, 13 ремісників та торговців, а також безробітні та пенсіонери переважно польської національності. Крім поляків, в 1923 р. до складу громади входили литовці (77 осіб), росіяни та білоруси (31 особа) [9, арк. 13]. Зменшення кількості парафіян римо-католицької громади можна пояснити як міграцією та еміграцією, високою смертністю серед населення, так і обережністю, адже участь в богослужіннях могла стати приводом для занесення у перелік ворожих до радянської влади елементів. Після польсько-радянської війни 1920 р. становище віруючих-католиків на Катеринославщині ускладнилось: їх почали підозрювати у шпигунстві на користь Польщі.

Основи церковної політики радянської влади були закладені в Декрет “Про відокремлення Церкви від держави і школи від Церкви”, прийнятому у січні 1919 р. тимчасовим робітничо-селянським урядом України, очолюваним Х. Раковським (аналогічному Декрету Ради Народних Комісарів РРФСР “Про свободу совісті, церковних і релігійних об’єднань або про відокремлення Церкви від держави і школи від Церкви” 1918 р.) й визначалися ізоляцією Церкви від суспільства [4, с. 49–50].

Впровадження радянських узаконень із релігійних питань на Катеринославщині мали здійснювати відділи юстиції (губюсти і повюсти) спільно з відділами управління виконкомів, а у волостях – місцеві волвиконкоми. Губюстам і повюстам надавалося право утворювати спеціальні ліквідаційні підвідділи або комісії (ліквідкоми) з відокремлення Церкви від держави. Але на місцях реєстрація релігійних громад гальмувалася, оскільки тільки 22 грудня 1922 р. вийшла відповідна постанова катеринославського губвиконкому [9, арк. 14].

Незважаючи на Декрет Раднаркому України “Про громадянський шлюб і про ведення книг запису актів громадянського стану” від 20 лютого 1919 р., згідно з яким було скасовано церковний шлюб та введено обов’язкову реєстрацію в

органах ЗАГСу, в перші роки радянської влади нерідко навіть більшовики зверталися до священників з проханням здійснити таїнство.

Один із таких випадків трапився в Кам'янському, коли до настоятеля римо-католицького костелу Святого Миколая Костянтина Томашевського звернувся парафіянин Леонід Блащак, котрий у 1919 р. на курсах командирів вступив до лав ВКП(б). Ксьондз поставив єдину умову, за якої міг обвінчати його з нареченою, – публічне зречення від партії більшовиків [10, арк. 1]. Коли Леонід Блащак, не виконавши умову панотця, завітав до храму на вінчання, К. Томашевський йому відмовив: “більшовиків-розбійників не можу прийняти до костелу” [11, с. 199]. Ображений комуніст, погрожуючи ксьондзу, що повідомить про його контрреволюційну поведінку партійним органам, того ж дня ще раз відвідав римо-католицький храм й вручив йому офіційний лист від Кам'янського райвиконкому з вимогами викласти причини відмови у вінчанні. К. Томашевський написав, що людина не може бути одночасно католиком і комуністом, адже належність до будь-якої партії несумісна з її релігійними почуттями, тому що нова влада висуває вимоги відділення Церкви від держави. Керуючись цим принципом, він висунув умову виходу нареченого з партійних лав, на що буцімто Леопольд Блащак спочатку дав згоду, а потім – відмовився. Пояснення було направлено до місцевого відділення міліції та повітового Політбюро Катеринославської надзвичайної комісії [11, с. 199].

Наслідком конфлікту стала постанова секретно-оперативного відділу Кам'янського Політбюро про арешт служителя культу К. Томашевського, тому що він “у цивільних речах владі підпорядковується, в релігійних – ні” [11, арк. 5]. Підставою арешту стала характеристика більшовиків як “бандитів, розбійників”, надана ксьондзом під час розмови з Блащакком і саркастична порада нареченому обвінчатися у ідеолога більшовиків Троцького.

Арешт ксьондза викликав збурення польської римо-католицької громади, яка звернулася з листом до Кам'янського райвиконкому з проханням звільнити панотця і взяти на поруки. На рішення місцевої влади про звільнення ксьондза уповноважений ВЧК наклав особисте вето. Незважаючи на це, голова Кам'янського райвиконкому А. Лихоманов під тиском місцевої польської римо-католицької громади силоміць відкрив в'язницю і відпустив К. Томашевського [10, арк. 12].

Отже, партійно-радянська система, фундамент якої ще тільки починав формуватися, стала на захист скривдженого однопартійця, хоч це і суперечило її догмам. Леонід Блащак не тільки не був виключений з партії за спробу вінчання, але й не отримав навіть догани. Цей факт свідчить як про намагання суворого дотримання церковних канонів з боку римо-католицького священника, так і про період невизначеності місцевих органів влади у відносинах з віруючими на початковому етапі становлення радянської влади на Катеринославщині.

Церковно-релігійне життя римо-католиків, яким потрібно було пройти державну реєстрацію для легальної діяльності, поступово потрапляло під жорстку регламентацію влади. Вже сам перелік документів, до якого входили протокол

загальних зборів, заява, список засновників (фундаторів) громади, список виконавчого органу, список служителів культу, список всіх членів релігійної громади, статут, свідчив про складнощі, які виникали під час збирання документів для реєстрації. Наприклад, спочатку потрібно було знайти двадцяттеро повнолітніх, які б погодилися стати фундаторами даної спільноти. Перелік цих осіб, що подався до органу реєстрації, містив розгорнуті персональні дані, що становило потенційну загрозу арешту для кожного. Адже автоматично всі засновники громади, як і священики, потрапляли в поле зору органів. Від липня 1923 р. необхідна кількість фундаторів збільшилась до п'ятдесяти осіб, які й подавали протокол установчих зборів й підписану ними заяву про реєстрацію [9, арк. 12].

Своєрідним роз'ясненням округовим адмінвідділам стосовно необхідності одночасної явки всіх засновників (п'ятдесяти осіб) до суду чи нотаріуса для реєстрації громади став лист адмінвідділу Наркомату внутрішніх справ, отриманий у листопаді 1925 р. В ньому зокрема наголошувалось, що “...при реєстрації взагалі... підписи на заявах цих громад в сільській місцевості можна завіряти в сільраді, без стягування нотаріального збору, крім гербового збору, в звичайному розмірі” [12, арк. 177].

В 1923 р. з метою уніфікації діяльності релігійних громад адмінвідділом НКВС був розроблений типовий статут, в структурі якого зазначалися завдання та склад громади, кошти, управління справами, порядок зміни статуту. В останньому пункті був визначений порядок припинення діяльності громади: за постановою міськвиконкому чи НКВС, у зв'язку з арештом частини членів громади чи за постановою загальних зборів віруючих [13, с. 64]. Тільки після реєстрації громади мали право здійснювати молитовні зібрання, розпоряджатися майном, отриманим згідно з договором від місцевих органів влади, укладати угоди приватно-правового характеру, пов'язані з управлінням культовим майном, призначати священиків для здійснення релігійних обрядів. Уповноважені відділів управління чи НКВС могли безперешкодно бути присутніми на всіх загальних зібраннях, контролювати будь-які справи громади, пов'язані з грошовими чи господарськими операціями [9, арк. 31]. Певні складнощі виникали під час вступу до римо-католицької громади нових парафіян, оскільки, згідно зі статутом, їхнє прийняття здійснювалося шляхом відкритого голосування на загальних зборах. Вибуття з громади відбувалося за особистою заявою або спільним рішенням двох третин від загальної кількості релігійної громади.

У підписці засновники громади зобов'язувалися “проводити діяльність методами, що не суперечать Конституції УРСР, дотримуватися всіх правил, надавати протоколи засідання правління, ревізійної комісії” [9, арк. 5]. Зібрані документи направлялися на реєстрацію до Катеринославського губернського адміністративного відділу й ретельно перевірялися органами влади. Так, статут римо-католицької громади Кам'янського було прийнято на реєстрацію 24 травня 1923 р., а зареєстровано комісією у справах про товариства і спілки при Катеринославському губвиконкомі тільки 11 грудня 1924 р. [9, арк. 7]. Всього на початок 1925 р. на Катеринославщині було зареєстровано 19 римо-католицьких громад [7, с. 180].

Лише після реєстрації укладалася угода з органами місцевої влади на використання будівлі і культового майна, які де-факто належали віруючим. Але юридично костели та каплиці ставали комунальною власністю. В укладених угодах визначалися обов'язки тільки однієї сторони – релігійної громади. Вони полягали у дотриманні чинного законодавства, збереженні церковного майна, проведенні богослужінь у присутності представників влади. Умови розірвання таких угод дозволяли широкі інтерпретації: порушення чинного законодавства, відсутність коштів на утримання храму, крадіжки церковного майна. Приміром, формальні підстави для закриття римо-католицького костелу Святого Миколая у Кам'янському з'явилися у грудні 1924 р. і у лютому 1925 р., коли одна за другою відбулися крадіжки [13, с. 64]. Щоразу громада, що була потерпілою стороною, відшкодовувала нанесені збитки, за чим ретельно стежила міліція.

На вимогу адміністративних органів римо-католицькі громади подавали піврічні фінансові звіти у вигляді таблиці з прибутками і витратами. В прибутках зазначались суми добровільних пожертв та тарілкових зборів. Витрати направлялись на освітлення, ремонтні роботи, утримання кліру, державні податки, оплату оренди земельної ділянки. Збір даної інформації здійснювався з метою контролю над використанням громадами будівель та культового майна у відповідності до укладених договорів [9, арк. 14].

Суворі обмеження в діяльності римо-католицьких громад краю чітко відзначилися в середині 1920-х рр., коли почалися заборони на господарську, культурно-освітню діяльність. Порушників притягали до адміністративної і кримінальної відповідальності. Упродовж 1924–1929 рр. церковними питаннями опікувався Наркомат внутрішніх справ, представники якого безперешкодно могли відвідувати богослужіння та ознайомлюватися з документацією. Засновники громад повинні були отримувати дозволи в НКВС на процесії поза межами храмів.

Порівняно з іншими конфесіями, боротьба радянської влади проти Римо-католицької церкви носила більш виважений та аргументований характер. Головною діючою силою в боротьбі з церквою виступали як антирелігійна пропаганда, так і постійний тиск та дискредитація служителів культу. На шпальтах газет насаджувався негативний образ священика – експлуататора і контрреволюціонера. У ксьондзах, формально усунутих від керівництва парафіями, які відкрито гуртували національні меншини навколо костелів, радянська влада відразу розгледіла серйозного супротивника, на боротьбу з яким кинула всі засоби.

У 1927 р. ДПУ організувало “Лист ініціативної групи римо-католицького духовенства Поділля” на адресу ВУЦВК, підписаний 192 ксьондзами під фізичним та психологічним тиском [14, с. 131]. Разом з вітанням на честь 10-річчя Жовтневої революції, священиків примусили публічно визнати, що репресії, які мали місце протягом 1920-х рр. з боку радянської влади відносно римо-католицького духовенства, були викликані правопорушеннями самого священства, зокрема його участю в антирадянській діяльності та організації опору кампанії з вилучення

церковних цінностей. Цей документ, через визнання в ньому самими ксьондзами шпигунської діяльності католицького духовенства серед віруючого населення, мав створити враження масового переходу ксьондзів на бік радянської влади, що сприяло б подальшій дискредитації Римо-католицької церкви.

Римо-католицькі громади краю, щоб довести свою лояльність до радянської влади, мушили реагувати на опублікований лист. Так, 28 січня 1928 р. відбулося засідання правління римо-католицької громади Кам’янського, очолюване ксьондзом Яковом Розенбахом, на якому прийняли рішення “протестувати проти всякої політичної діяльності, що мала місце в колах римо-католицького духовенства на користь якої б то не було закордонної держави, бо радянська влада надала рівність прав кожній національності РРФСР і надає можливість задовольняти свої культурні і релігійні потреби... підкорятися всім урядовим розпорядженням і лояльно триматися... запропонувати всім католикам громади приєднатися до цієї резолюції” [9, арк. 10].

Незважаючи на задекларовану лояльність до влади, у доповіді інспектора відділу культів Ніколаєвського про підготовку до закриття церков в 1928 р. римо-католицький костел Святого Миколая був названий “осиним гніздом”: “Чесні робітники із задоволенням закрили б костюол, але побоюються міжнародних ускладнень” [9, арк. 10].

У листопаді 1928 р. на Дніпропетровщині розпочалася антирелігійна кампанія з закриття храмів різних конфесій. Наступ на релігію розпочався з вимог на сторінках преси закрити Брянську церкву і єврейську синагогу. Стосовно римо-католиків влада розпочала свій натиск з духовенства, спочатку не наважуючись закривати костели. Так, наприкінці 1928 р. був заарештований адміністратор Ямбурзької парафії, 33-річний Павло (Пауль) Ашеберг, котрий походив з родини прибалтійських німців. Висвячений у 1919 р. на священника, він служив в Одеському римо-католицькому костелі Успіння Пресвятої Богородиці й після відбуття покарання на засланні за обвинуваченням в релігійному вихованні дітей потрапив на служіння до римо-католицького храму у Ямбурзі [4, с. 375–376].

27 березня 1929 р. був заарештований і засуджений до семи років ув’язнення у виправно-трудовах таборах Емануїл Мокельки, висвячений на священника єпископом А. Церром у 1921 р. Він служив у парафіях Риштадт Миколаївського та Костгайм Катеринославського деканатів, в колонії Грюнталь під Маріуполем [4, с. 413–414]. 8 червня 1929 р. у Дніпропетровську був заарештований декан Дніпропетровського деканату, настоятель римо-католицького костела Святого Йосипа М. Вольф й надзвичайною сесією Дніпропетровського окрсуду засуджений до десяти років виправно-трудовах робіт [4, с. 381]. Кам’янського ксьондза Якова Розенбаха, щоб підірвати його авторитет в очах громади, в опублікованому в газеті “Звезда” фельетоні було звинувачено у зв’язках з повіями й поширено чутки про його втечу з Кам’янського [9, арк. 39].

Репресій зазнавали і вірні Римо-католицької церкви. Так, 21-річний Михайло Петкевич, засуджений 4 травня 1930 р. у справі священників Дніпропетровської

округи – ксьондзів Вольфа і Розенбаха – на вісім років ув'язнення, в касаційній справі писав, що мав нещастя “потрапити під релігійний дурман моїх батьків – релігійних фанатиків. Через моїх батьків – темних людей, ксьондзи Вольф і Розенбах напхали мене всякої релігійної погані, майже скалічили морально і штовхнули на шлях злочину. Я розкаюся” [15, арк. 20–20 зв.].

У 1928 р. деканат Дніпропетровська нараховував десять римо-католицьких парафій (Дніпропетровськ, Ямбург, Кам'янське, Георгсбург, Хайдельберг, Костхайм, Константинівка, Миколаївка, Марієнфельд (Мар'янське), Ное-Маннхайм), хоч парафію Миколаївку було розпущено, а парафію Серафимівку довелось засновувати заново [16, с. 27]. Але хвиля репресій щодо римо-католицьких громад Дніпропетровщини в 1928–1929 рр. фактично відкрила шлях для закриття храмів, адже за відсутності священників не було жодних перешкод для руйнації церкви. В костелах переставали проводитися богослужіння та церковні обряди, а отже, римо-католицькі громади, за твердженням органів влади, втрачали підстави для релігійних зібрань і використання храмових споруд. Костел Святого Миколая у Кам'янському став першим офіційно закритим римо-католицьким храмом на Дніпропетровщині за санкцією ВУЦК [17, с. 390]. Черга інших настане в наступному десятилітті. Так, у 1932 р. закриють католицькі кірхи в Ямбурзі та Серафимовці: “Дзвони були скинуті, хрести спиляні, церковні башти зірвані, парафіяльний священник арештований, майно кірхи знищено... Велична історична будівля кірхи в Ямбурзі для влади була більмом на окові” [18, с. 45].

Отже, після остаточного встановлення радянської влади на Катеринославщині на початку 1920-х рр. римо-католицькі громади функціонували в контексті державно-церковних відносин, що характеризувалися офіційно задекларованою ізоляцією Церкви від держави. На практиці був встановлений жорсткий контроль над церковно-релігійним життям віруючих шляхом запровадження суто бюрократичної процедури реєстрації релігійних громад. Репресії проти римо-католицького духовенства та віруючих, що посилювались у краї наприкінці 1920-х рр., тенденція щодо зменшення числа костелів стали наявним свідченням подальших планів радянської влади щодо долі Римо-католицької церкви. В цілому в основу церковно-релігійних взаємин на Катеринославщині було покладено загальносоюзну вертикальну модель з повним підпорядкуванням римо-католицьких громад, без врахування особливостей історичного розвитку конфесії, з метою поступового витіснення на периферію суспільно-громадського життя та подальшої руйнації.

1. Стронський Г. Приречена на мовчання: РКЦ на Україні в 20–30-ті рр. Людина і світ. 1994. № 3–4. С. 17–20.

2. Пашенко В., Киридон А. Більшовицька держава в Україні 1917–1930-ті роки. Полтава: АСМІ, 2004. 336 с.

3. Рубльова Н. Антикостольна кампанія в УСРР: причини, інструментарій, перебіг (кінець 20-х–30-ті рр.) // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. 1999. № 1/2 (10/11). С. 388–404.

4. Влада і костьол в радянській Україні 1919–1937 рр.: Римо-католицька церква під репресивним тиском тоталітаризму / упор. та передм. Н.С. Рубльової // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. 2003. № 2 (21). 508 с.

5. Бистрицька Е. В. Політика радянської влади щодо римо-католицької церкви в 1920-х–1930 рр. // Наукові записки Національного університету “Острозька академія”. Серія “Історичне релігієзнавство”. 2010. Вип. 3. С. 17–32.

6. Ганзуленко В. П. Римо-католицька церква на Півдні України за часів державного атеїзму (кінець 20-х–30-ті рр. XX ст.) // Наукові записки Національного університету “Острозька академія”. Серія “Історичне релігієзнавство”. 2014. Вип. 10. С. 62–73.

7. Ігнатуша О. М. Руйнація Католицької церкви в умовах Голодомору 1932–1933 рр. // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. Запоріжжя: ЗНУ, 2009. Вип. XXVII. С. 180–184.

8. Лиценбергер О. А. Римско-католическая церковь в России: история и правовое положение. Саратов, 2001. 384 с.

9. Державний архів Дніпропетровської області (далі – ДАДО). Ф. 1278. Оп. 1. Спр. 12.

10. ДАДО. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 2519. 12 арк.

11. Буланова Н. М. Кам’янські етюди в стилі ретро. Дніпропетровськ, 2011. 240 с.

12. ДАДО. Ф. 1396. Оп. 1. Спр. 9.

13. Буланова Н. М. Земні силуети віри: історія церков Кам’янського–Дніпродзержинська: іст. нарис. Дніпропетровськ, 2000. 110 с.

14. Рубльова Н. Політика радянської влади щодо Римо-католицької церкви в Україні, 20–30-ті роки XX ст.: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. / Нац. акад. наук України; Ін-т історії України. Київ, 1999. 234 с.

15. Центральний державний архів громадських об’єднань України. Ф. 24. Оп. 14. Спр. 472. Арк. 20–20 зв.

16. Die Kirchen und das religiöse Leben der Russland deutschen Teil: Kath. Teil., Aus Vergangenheit und Gegenwart des Katholizismus in Russland. Schnurr, Joseph. – 2., überarb. u. erw. Aufl. – Stuttgart, [Hasenbergstr. 56] : J. Schnurr, 1980. – 416 S.: Ill., graph. Darst.

17. Jakob Mohr. Geschichten der bayerischen Kolonie Jamburg, derer Tochter Solonien und Verbannungsort Asbest. BadLaer, 2004. 470 S.

Ольга Сахно

Кіно як інструмент антирелігійної політики в радянській Україні 1920–1930-х рр.

Церква та релігія довгі століття були невід’ємними складовими частинами українського суспільства. Рушійні зміни щодо державно-церковних відносин відбулися в 1920–30-х рр. зусиллями більшовиків. У новій державі не було місця для Бога, тому з антирелігійною кампанією не зволікали, вдаючись до насильницьких методів.

За радянської доби шляхи розповсюдження пропаганди були різноманітними: листівки, плакати, агітканина, радіо, преса, книжкова продукція, картини, тощо.